

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 45, Haziran/June 2021, 135-153

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/62823>

ISSN 2791-6812

Dil Kurallarının Kıraat Tercihindeki Etkisi: Kutrub Örneği

The Impact of Linguistic Rules on Recitation Preferences: The Example of Qutrub

Yazar Bilgisi Author Information

Esat ÖZCAN

Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Siirt, Türkiye
Asst. Prof., Siirt University Faculty of Theology, Siirt, Turkey
esatozcan@siirt.edu.tr, esatozcan75@gmail.com, orcid.org/0000-0003-0974-8325

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned with iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that they get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilgili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.952990
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
15 Şubat/February 2021	28 Mayıs/May 2021

Öz

Kur'an'ı doğru okumak ve anlamak için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı, Kur'an'ın dili olan Arapça ile ilgili olmuştur. Bu çalışmalarda bu dilin kuralları tespit edilmiştir. Bu kurallar tespit edilirken Arapçanın şah eseri olarak kabul edilen Kur'an'dan da istifade edilmiştir. Öbür taraftan tespit edilen bu kurallar Kur'an'a uygulanmış, bu kurallar gerekçe gösterilerek bazı kıraatler tercih edilmiştir. Dil kurallarını Kur'an'a uygulayan ve bu açıdan kıraat tercihi bulunan ilk ve en önemli dilcilerden biri de Kutrub lakabı ile meşhur olan Ebû Ali Muhammed b. el-Müstenî'dir. Kutrub, *Me'âni'l-Kur'an ve Tefsîru Müşkili İ'râbih* adıyla kaleme aldığı filolojik tefsirinin önemli bir kısmını kıraatlere ayırmıştır. Bunun için çalışmanın konusu olan dil kurallarının kıraat tercihiindeki etkisi, Kutrub'un bu tefsiri bağlamında ele alınmıştır.

Bu çalışmada önce kıraat kelimesinin sözlük ve terim anlamları belirtilmiş, kıraat ve dil âlimlerinin kıraatlere olan farklı yaklaşımlarına değinilmiş ve kıraat âlimlerinin, dil kuralları çerçevesinde kıraatleri tercih veya tenkid eden dilcilere yönelttikleri eleştirilere işaret edilmiştir. Ardından Kutrub'un hayatı, mezhebi, hocaları, öğrencileri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra Kutrub'un bu tefsiri bağlamında dil kurallarının kıraat tercihiindeki etkisinin üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda Kutrub'un özelinde dilcilerin kıraat yaklaşımları hakkında bilgi verilmiş, Kutrub'un kıraat tercihiine etki eden dil kuralları başlıklar altında ve örnekler üzerinde irdelenmiştir.

Kıraat âlimleri, Hz. Peygamber'den gelen kıraatleri tespit etmeye çalışmış, bunun için sahih bir senede dayanan, Hz. Osman döneminde çoğaltılan Mushaf nüshalarının en az birisine uygun olan ve bir vecihle de olsa Arapçaya uyumlu bulunan kıraatleri kabul etmiş, diğerlerini reddetmişlerdir. Dilciler ise kıraat değerlendirme ve tercihlerini, dile göre yapmış; dile uygun gördükleri kıraatleri tercih etmiş, dile aykırı buldukları kıraatleri eleştirmişlerdir.

Dilcilerden biri olan ve Mutezile mezhebi mensubu bulunan Kutrub, Basra'da doğmuş, ilmini geliştirmek veya iş bulmak amacıyla Bağdat'a geçmiş, burada Abbasî halifeleri Mehdî veya Hârûn er-Reşîd'in çocuklarını eğitmiş, daha sonra Kerec'e geçerek oranın valisi Ebû Dülef Kasım b. İsa el-İclî'nin çocuklarını talim etmeye başlamıştır. Kutrub, vefatından kısa bir süre önce Bağdat'a dönmüş ve orada vefat etmiştir. Kutrub, *Me'âni'l-Kur'an* eserinde bir surenin tefsirine geçmeden önce ilgili surenin kelimelerine dair nakledilen kıraatleri zikretmiş ve mezkûr kıraatler hakkında gerekli gördüğü dilsel açıklamalara yer vermiştir. Kıraatlerin senedlerine yer vermeyen ve onları bu açıdan değerlendirmeyen Kutrub, kıraatlerin kârielerini genellikle zikretmiş, bazen zikrettiği kıraatin kârîsi hakkında ihtilaf olduğuna işaret etmiştir. Kıraatlerin tabi olunması gereken bir sünnet olduğunu, bu konunun temelini naklin teşkil ettiğini ve kıraatlerin Mushaf hattına uygun olması gerektiğini belirten Kutrub, genellikle Mushaf yazısına uygun olmayan kıraatleri en sona bırakmıştır. Kutrub, kıraatler için dilsel açıklamalar yapmış ve onların dile aykırı olmadığını ispatlamaya çalışmıştır; ancak dile uygunluğu gerekçe göstererek bazı kıraatleri tercih etmiştir. O, tercihlerini ahsen, akyes, aheb ileynâ vb. ifadelerle yapmış, tercih etmediği kıraatleri ise şâz, mergûb anhâ, kabîh vb. tabirlerle ortaya koymuştur. Kutrub bu tercihlerini genellikle lügat ve sarf ilimleri çerçevesinde yapmış, zaman zaman nahiv ilminin kurallarına başvurmuş, az da olsa belagat ilimlerinden de istifade etmiştir. Kutrub, kıraatlerle ilgili değerlendirmelerini tamamen dil üzerinden yapmış, dile uygun bulmadığı mütevâtir kıraatlerin bile şâz olduğunu söylemiş ve onları tenkit etmekten geri durmamıştır. Ayrıca o, dile dayanarak bazı Kur'an kelimeleri için farklı vecihler zikretmiş ve bunların sahih/doğru/güzel olduğunu ifade etmiş; ancak

bunların kıraat olarak nakledilmediğini, bunun için Kur'an'ın bu şekilde okunamayacağını belirtmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kutrub, *Me'âni'l-Kur'an*, Kıraat, Tercih

Abstract

There are many studies on how to read the Qur'an and understand it better. Some of these are on Arabic, the language of the Qur'an. In these studies, rules of this language are examined. While setting the rules, the Qur'an, the masterpiece of Arabic, is also referred. In addition, these rules are applied on the Qur'an and some recitation types are preferred, basing on them. The first and one the most important linguists that attribute language rules to the Qur'an and choose recitation types accordingly is Ebû Ali Muhammed b. el-Müstenîr, also known as Quṭrub. Quṭrub devotes much of his philological tafsir works, titled *Ma'ânî al-Qur'ân* and *Tefsîru Müşkili İ'râbih*, to recitations. Therefore, while analysing the impact of linguistic rules on choosing recitation type, the main subject in this study, Quṭrub's works are examined.

The study first defines the term recitation in both literal and conceptual contexts. In the study, recitation and language scholars' different approaches to recitation are discussed. In addition, recitation scholars' criticism for linguists who prefer or deny various recitations basing on linguistic rules is examined. Then, Quṭrub's life, sect, teachers, students and works are presented. The impact of linguistic rules on choosing recitation is discussed, basing on Quṭrub's afore-mentioned tafsir works. By referring to Quṭrub's unique style, linguists' approaches towards recitation are presented. The rules affecting Quṭrub's recitation preferences are listed and exemplified under certain headings.

Recitation scholars seek to determine various recitation types from the era of the Prophet (PBUH) onwards. To do so, they prefer those that rely on a reliable proof, like the copies of the Qur'an that were reproduced in the era of Osman (His Holiness). They acknowledge those recitations that are consistent with the Arabic language whereas decline others. On the other hand, linguists base on language while determining recitation types. Thus, they approve those that are consistent with the language while deny those that are contrasting linguistic rules.

Quṭrub, one of the linguists who belonged to the Mutezile School, was born in Basra and moved to Baghdad to study or find a job. Here, he taught the children of Mehdî and Hârûn er-Reşîd, the Abbasid caliphates. Then, by moving on to Kerec, he taught the children of Ebû Dülef Kasım b. İsa el-İclî, the governor. Quṭrub returned to Baghdad a short while before his death and died there. In his *Ma'ânî al-Qur'ân*, Quṭrub presents recitations of the words in a chapter before he expounds it. He also explains linguistic issues relating to these recitations. Declining proofs of the recitations, Quṭrub refers to reciters, but he sometimes points out that there is a controversy over the reciter. Arguing that recitations are like a Sunnah to follow, basing on narrations and that they have to be consistent with the order of the Qur'an, Quṭrub lists recitations that are inconsistent at the end. Quṭrub gives linguistic explanations on recitations, aiming to prove that they are not contrasting with the language. However, his recitation preferences base on the consistency with the language. He calls the recitations that he prefers as "ahsen, akyes, aheb, ileynâ etc." whereas he names those he does not prefer as "şâz, mergûb anhâ, kabîh etc." Quṭrub bases on lexis and grammar studies while making his preferences, sometimes referring to syntax and rhetoric studies, as well. Quṭrub examines recitations by completely relying on language. Thus, he even calls some reported ones which are

inconsistent with the language as “şâz” and does not avoid criticizing them. In addition, by basing on the language, he presents different viewpoints on some words in the Qur’an. He names them as true/accurate/beautiful. However, he argues that as these are not reported as recitations, the Qur’an cannot be read in this way.

Keywords: Tafsir, Quṭrub, *Ma’ānī al-Qur’ān*, Recitation, Choice

Giriş

Kıraat, “k-r-e” kökünden gelen bir mastardır. Bu kökten gelen kelimler; lügatte okuma, bir araya getirme, dönme, yaklaşma, erteleme, ibadet etme ve başka birçok anlamda kullanılmaktadır.¹ Kıraat, terim olarak Kur’an kelimeleriyle ilgili Hz. Peygamber’den nakledilen farklı okuyuş şekillerine denilmektedir.² Hz. Peygamber’in Kur’an’a dair bu farklı okuyuşları sahabeden tâbiîne, onlardan da sonraki nesillere aktarılmıştır. Zamanla bir Kur’an ilmi haline gelen kıraat için birden fazla tanım yapılmıştır.³ Bu tanımların en rağbet göreni ise İbnü’l-Cezerî’ye (v. 833/1429) ait olan şu tanımdır: “Kur’an kelimelerinin nasıl okunacağını ve râvîlerine nispet etmek suretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları konu edinen bir ilimdir.”⁴

Müslüman âlimler, Kur’an’ı doğru okumak ve doğru anlamak için Arapçanın üzerinde çalışmış ve bu dil için kurallar oluşturmuşlardır. Dil sahasında faaliyet gösteren Ferrâ (v. 207/822), Ahfeş el-Evsat (v. 215/830 [?]) ve Zeccâc (v. 311/923) gibi âlimler, Kur’an’ın Arap diline uygun olduğunu ispat etmeye çalışırken tabiatıyla Kur’an’ın birer parçası olan kıraatleri de ele almış, onları dil açısından değerlendirmiş ve aralarında tercihler yapmışlardır. Bu âlimler, kıraatlerin tabi olunması gereken bir sünnet olduğunu, dolayısıyla nakle dayandığını belirtmiş ve kıraatlerin Mushaf hattına uygun olması gerektiğini söylemiş; ancak kıraat değerlendirme ve tercihlerini, çalışmalarına uygun olarak dile göre yapmış; dile uygun kıraatleri tercih etmiş, dile aykırı gördükleri kıraatleri eleştirmişlerdir.⁵

Kıraat âlimlerinin çalışmaları, dil âlimlerinkinden farklılık arz etmiştir. Zira kıraat âlimleri için önemli olan, Hz. Peygamber’den gelen kıraatleri tespit etmek ve Kur’an’ın doğru bir şekilde oluşmasına katkı sağlamaktır. Nitekim bu âlimler, sahih bir senede dayanan kıraatleri kabul etmiş, diğerlerini reddetmişlerdir. Ayrıca bu âlimler, sahabenin bütün kıraatleri Mushaf’a derç ettiklerine dayanarak kıraatlerin Hz. Osman döneminde çoğaltılan Mushaf nüshalarının en az birisine uygun olmasını şart koşmuş, Allah Teâlâ’nın

¹ Muhammed b. Yakûb el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhîṭ*, thk. Komisyon (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005), “kre”, 49.

² Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nasırnunâsır (b.y.: Dâru Tavkî’n-Necât, 1422/2001-2002), “Fezâ’ilü’l-Kur’ân”, 5; Müslim b. Haccâc en-Nisâbûrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsî’l-‘Arabî, ts.), “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 48.

³ Abdulhamit Birışık, *Kıraat İlmî ve Tarihi* (İstanbul: Emin Yayınları, 2014), 22-23.

⁴ Muhammed b. Muhammed İbnü’l-Cezerî, *Müncidü’l-mukri’in ve mürşidü’t-tâlibîn* (b.y.: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1999), 9.

⁵ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. (b.y.: Dârü’l-Misriyye, ts.), 1/317, 2/217, 293; Said b. Mes’ade el-Ahfeş el-Avsat, *Me’âni’l-Kur’ân*, thk. Hüdâ Mahmud Kurrâga (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1990), 1/69, 255; İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbüh*, thk. Abdücelil Abduh Şilbî (Beyrut: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1988), 1/127, 2/93. Geniş bilgi için ayrıca bk. Ali Temel, *Dil Bilimsel Tefsirlerde Kıraatlere Yaklaşım* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 84-102.

Kur'an'ı Arapça indirdiğine dair beyanından⁶ yola çıkarak kıraatlerin bir vecihle de olsa Arapçaya uygun olmasını gerekli görmüşlerdir.⁷

Dilcilerin kıraatleri dile göre tercih veya tenkit etmeleri bazı âlimler tarafından garipsenmiş, bunun yanlış bir yöntem olduğu belirtilmiş ve tenkitlerde bulunulmuştur. Nitekim Dâni (v. 444/1053), Sîbeveyh'in (v. 180/796) sahih bir kıraat hakkındaki eleştirisini aktararak onun yanlış yaptığını söylemiştir.⁸ Râzî (v. 606/1210), İbnü'l-Müneyyir (v. 683/1284), Ebû Hayyân (v. 745/1344), Zerkeşî (v. 794/1392), İbnü'l-Cezerî, Süyûtî (v. 911/1505), Muhammed 'Abduh (v. 1323/1905), Kasımî (v. 1332/1914) ve Zürkânî (v. 1367/1948) de dilcilerin bu tavırları konusunda eleştirilerde bulunmuşlardır.⁹ Ahmed b. Muhammed el-Bennâ (v. 1117/1705) ise dilcilerin bir cariyenin, bir çobanın sözünü bile delil gösterdiğini, buna karşın imam ve râvîlere itimat etmediklerini söyleyerek onları tenkit etmiştir.¹⁰ Ancak şunu da kaydetmemiz gerekir ki dilcilerin kıraat eleştirileri, Ali Temel'in de dediği gibi Kur'an'a değil; söz konusu kıraatleri yanlış aktardıklarını ileri sürdükleri imam veya râvîlere yöneliktir.¹¹ Nitekim Dilciler, Kur'an'ın fesahatin zirvesinde olduğunu söylemiş ve Arap dilinin kaideleri için ondan delil göstermişlerdir.¹²

Dil âlimlerinin amacı, kıraatleri ispat etmek değil; bunların Arapçaya uygun olduğunu ortaya koymak ve Arapçaya göre daha doğru olan kıraatleri belirlemektedir. Bunun için dilciler, kıraat âlimlerinden farklı olarak ceyyid, ahsen, akyes, şâz, kalîl, mergûb anhâ vb. ifadelerle kıraatleri tercih veya tenkit etmişlerdir.¹³ Kıraat âlimleri ise bunlar yerine sahih, mütevâtir, meşhur, şâz, müdrec ve mekzûb tabirlerini kullanmışlardır.¹⁴ Şunu da kaydetmemiz gerekir ki şâz kıraat, dilciler için kıyasa uygun olmayan,¹⁵ kıraat âlimleri

⁶ Nahl 16/103; Şu'arâ 26/195.

⁷ Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dıbbâ' (b.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/9.

⁸ Osman b. Said ed-Dâni, *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırâ'âti's-seb'* (b.y.: Câmiatü's-Şârika, 2007), 2/859-860.

⁹ Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihü'l-gayb (et-Tefsîrül-kebîr)* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabî, ts.), 9/479; Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fimâ tedammenehü'l-Keşşâf mine'l-İtizâl (Keşşâf'ın hamîşinde)* (Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1998), 2/400-401; Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, thk. Sıtkî Muhammed Cemil (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1420/1999-2000), 4/657-658; Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabîyye, 1957), 1/318-319; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*, 1/10; Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (b.y.: el-Hey'etü'l-Misriyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974), 1/258-259; Reşîd Rıza, *el-Menâr (Tefsîrül-Kur'âni'l-hakîm)* (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990), 4/273; Cemâleddin Muhammed b. Muhammed Said el-Kasımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnü's-Sûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997-1998), 1/188; Muhammed b. Abdülazim ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, ts.), 1/422.

¹⁰ Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfû fuzalâ'i'l-beşer fi'l-kırâ'âti'l-erba'ate 'aşer*, thk. Enes Mühre (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 274-275.

¹¹ Temel, *Dil Bilimsel Tefsirlerde Kıraatlere Yaklaşım*, 71-83.

¹² Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *el-Cümel fi'n-nehv*, thk. Fahreddin Kabâve (b.y.: y.y., 1995), 252, 273; 'Amr b. Osman Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988), 1/212, 331; Muhammed b. es-Serî İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetli (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1/27, 78.

¹³ Muhammed b. el-Müstenîr Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, thk. Muhammed Lakrîz (Cezayir: y.y., 2016), 204, 219, 221, 246, 655.

¹⁴ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'n*, 18-19; Mennâ' b. Halil el-Kattân, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (b.y.: Mektebetü'l-Me'ârif, 2000), 179.

¹⁵ Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, 655.

için ise Mushaf hattına aykırılık teşkil edendir.¹⁶ Bu yüzden kıraat ilmi açısından mütevâtir veya meşhur olan bir kıraat dillere göre şâz, kıraat ilmine göre şâz olan bir kıraat ise dillere için hasen ve kıyasî olabilmektedir.¹⁷

Bu çalışmada Kutrub'un *Me'âni'l-Kur'an* adıyla kaleme aldığı eseri çerçevesinde onun kıraatler konusundaki tercihlerini incelemeye çalışacağız. Kutrub'un bir dilci olması ve kıraatlerin Arapçaya uygun olduğunu ispat etmeye çalışması, tabiatıyla kıraat âlimlerinden farklı bir şekilde hareket etmesine neden olmuştur. Nitekim o, kıraatlerin nakle dayandığını ve Mushaf'a uygun olması gerektiğini belirtmekte; ancak tercihlerini çalışma amacına uygun olarak dile göre yapmaktadır. Bu durum dikkate alınmadığı zaman Kutrub'un kendisiyle çeliştiği zannedilebilir. Nitekim bir doktora çalışması çerçevesinde Kutrub'un bahsi geçen eserini tahkik eden ve eserle ilgili bazı değerlendirmelerde bulunan Cezayirli araştırmacı Muhammed Lakrîz, bu duruma dikkat etmediğinden onun bu tavrını tenkit etmekte,¹⁸ eseri dile değil, daha çok kıraat ilmine uygun bir şekilde tahkik etmektedir.

1. Ebû Ali Muhammed b. el-Müstenîr Kutrub

1.1. Hayatı

Kaynaklarda, Kutrub'un doğum tarihine dair herhangi bir kayıt yer almamaktadır. Ancak onun 149/766 senesinde vefat eden İsa b. Ömer es-Sekaffî'den ders aldığı nakledilmektedir.¹⁹ Bu kayıt, Muhammed Lakrîz'in de ifade ettiği gibi Kutrub'un ilgili tarihte en az 10 yaşında olduğuna delalet etmektedir. Çünkü 10 yaşından küçük bir çocuğa dil ilimlerinin talim edilmesi ve Sekafî gibi saygın bir âlimin ders halkasına alınması, çok düşük bir ihtimaldir. Hocasının vefat tarihi göz önünde tutulduğunda onun en az 140/757 senesinden önce dünyaya geldiği söylenebilir.²⁰

Kutrub, kaynaklarda Basrî olarak takdim edilmekte ve onun Bağdat'ta vefat ettiği kaydedilmektedir.²¹ Kaynaklara göre o, Abbasî halifeleri Mehdî (v. 169/785) veya Hârûn er-Reşîd'in (v. 193/809) çocuklarının taliminde görev üstlenmiş, bu görevinden dolayı bazıları tarafından kiskanılmış ve çirkin bir iftiraya maruz kalmıştır. Bu iftiraya dayanamayan Kutrub, Bağdat'tan ayrılarak Kerec'e yerleşmiş, oranın valisi Ebû Dülef Kasım b. İsa el-'İclî (v. 225/839 [?]), ondan çocuklarını eğitmesini istemiş ve o da bu görevi kabul ederek ömrünün sonuna kadar burada kalmıştır.²² Buna göre onun Basra'da doğup büyüdüğü, tahsilini tamamladıktan sonra başka âlimlerden istifade etmek veya iş bulmak

¹⁶ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'in*, 19.

¹⁷ Kutrub, *Me'âni'l-Kur'an ve tefsîru müşkili i'râbih*, 220, 271, 659.

¹⁸ Muhammed Lakrîz, *Me'âni'l-Kur'an ve tefsîru müşkili i'râbih dirâse ve tahkîk* (Cezayir: Batna Üniversitesi, Sosyal ve İslamî İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 2016), 133.

¹⁹ Yakût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslamî, 1993), 6/2646; Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Sayda: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), 1/242.

²⁰ Lakrîz, *Me'âni'l-Kur'an ve tefsîru müşkili i'râbih dirâse ve tahkîk*, 28-29.

²¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2646; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Dâru l-hyâ'it-Türâsî'l-'Arabî, ts.), 12/15.

²² Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Egânî*, thk. Abdürrahim Mahmud (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1952), 14/332; Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfehânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ* (Beyrut: Şirketü Dârü'l-Erkam, 1420/1999-2000), 1/77; Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2000), 14/301.

için hilafet merkezi Bağdat'a taşındığı, halifelerin çocuklarının taliminde bulunduğu, sonra Kerec'e geçip hayatını orada sürdürmeye çalıştığı söylenebilir.

Bazı kaynaklara göre Kutrub, 206/821 senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir.²³ Öte yandan onun 210 yılında *Kitâbü'l-Ezmine* adlı eserini yazdığı²⁴ ve Abbasîlerin 7. halifesi Me'mûn döneminde (198-218) vefat ettiği belirtilmiştir.²⁵ Abbasîlerin 6. halifesi Emîn'in (v. 198/813) adamlarından olan 'İclî, Me'mûn (v. 218/833) tarafından affedildikten sonra 214/829-830 senesinde Bağdat'a, onun yanına gitmiş ve Me'mûn'un "Dağlarda âlimlerden kimi bıraktın?" sorusu üzerine Kutrub'u bıraktığını ifade etmiştir. Bu malumatlar, Kutrub'un 206/821'de değil; 214-218/829-833 seneleri arasında vefat etmiş olabileceğini göstermektedir.²⁶

1.2. Mezhebi

Kutrub'un babası Mutezile mezhebi mensubudur. Muhtemelen o da babasından etkilenerek bu mezhebin görüşlerini benimsemiştir.²⁷ Nitekim onun Mutezile olduğu ve tefsirini halka okumak istediği; ancak bu görüşlerinden dolayı halkın tepkisinden çekindiği için koruma talep ettiği nakledilmektedir.²⁸

1.3. Hocaları

Kutrub'un en fazla değer verdiği hocası 'Amr b. Osman Sîbeveyh'tir. Nitekim onun Sîbeveyh'in derslerine çok önem verdiği ve derslerini kaçırmamak için sabahın erken saatlerinde, herkesten önce derse gittiği ve bunun için hocasının iltifatlarına mazhar olduğu belirtilmektedir. Rivayete göre Sîbeveyh, ona "أَنْتَ فَطْرُبُ لَيْلٍ" "Sen gece böceğisin."²⁹ demiş ve bundan sonra o, "Kutrub" lakabı ile anılmaya başlanmıştır.³⁰ Kutrub'un ders aldığı ve ilimlerinden istifade ettiği diğer hocaları şunlardır:

1. İsa b. Ömer es-Sekaffî
2. Osman el-Bürrî (v. 163/780 [?])
3. Mufaddal ed-Dabbî (v. 178/794 [?])
4. Halef el-Ahmer (v. 180/796 [?])
5. Yunus b. Habib el-Basrî (v. 182/798)
6. Dırâr b. 'Amr el-Mutezilî (v. 200/815 [?])
7. Heysem b. 'Adiy et-Tâ'î (v. 207/822)³¹

²³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/301; Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkadir el-Arnâût - Mahmud el-Arnâût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986), 3/33.

²⁴ Muhammed b. el-Müstenîr Kutrub, *el-Ezmine ve telbiyetü'l-câhiliyye*, thk. Hâtem Salih ed-Dâmin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 11.

²⁵ Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, *Nüzhëtü'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî (Zerka: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 77.

²⁶ Lakrîz, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih dirâse ve tahkîk*, 74-76.

²⁷ Yusuf b. Ahmed el-Yağmûrî, *Nûrû'l-kabes el-muhtasar mine'l-Muktebes*, thk. Rudolf Zelhaim (Wiesbaden: Franz Baermann Steiner Yayın Evi, 1972), 178.

²⁸ Enbârî, *Nüzhëtü'l-elibbâ*, 77; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/242; Lakrîz, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih dirâse ve tahkîk*, 34, 72.

²⁹ Kutrub, gün boyu hareket eden ve hiç durmayan bir canlıdır. Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993-1994), "ktrb", 1/683.

³⁰ Enbârî, *Nüzhëtü'l-elibbâ*, 77.

³¹ Kaynaklarda, Kutrub'un bu âlimden istifade ettiğine dair herhangi bir bilgi yoktur. Ancak Kutrub, tefsirinde bu âlimden işittiğini belirttiği bazı bilgilere yer vermektedir. Muhammed Lakrîz, bu kayıtlara dayanarak bu

8. Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (v. 209/824 [?])
9. Said b. Mes'ade el-Ahfeş el-Evsat
10. İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm (v. 231/845)
11. Beşşâr b. Eyyûb en-Nâkıt (v. [?])
12. İbn Ebû 'Amr el-'Alâ el-Basrî (v. [?])³²

1.4. Öğrencileri

Kutrub, oğulları Ali (v. 249/863-864 sonrası) ve Hasan (v. [?]) başta olmak üzere birçok öğrenci yetiştirmiş ve böylece öğrendiği ilimleri sonraki kuşaklara geçmesini sağlamaya çalışmıştır. Kutrub'un diğer öğrencileri ise şunlardır:

1. Muhammed b. el-Hakem el-Mervezî (v. 223/837-838)
2. Ahmed b. Hâtım el-Bâhilî (v. 231/846)
3. Yakub b. İshak İbnü's-Sikkît (v. 244/858)
4. Muhammed b. Habib el-Hâşimî (v. 245/860)
5. 'Amr b. Bahr el-Câhız (v. 255/869)
6. Muhammed b. Şücâ' İbnü's-Selcî (v. 266/880)
7. Muhammed b. Cehm es-Simmerî (v. 277/890-291)
8. Yemût b. el-Müzarra' el-'Abdî (v. 304/916-917)
9. Muhammed b. Salih el-Mısrî (v. [?])
10. Ebü'l-Kasım el-Bâhilî el-Mühellebî (v. [?])³³

1.5. Eserleri

Nakledildiđine göre Kutrub, yaklaşık yirmi eser kaleme almıştır.³⁴ Ne var ki bunlardan sadece aşağıda isimlerini verdiklerimiz zamanımıza ulaşmıştır:

1. *Me'âni'l-Kur'an ve Tefsîru Müşkili İ'râbih*³⁵

Bazı kaynaklara göre Kutrub; bir, başka bazı kaynaklara göre ise birden fazla tefsir yazmıştır. Kutrub'un yazdığı iddia edilen tefsir/tefsirler için *Me'âni'l-Kur'an*, *İ'râbü'l-Kur'an* ve *Mecâzü'l-Kur'an* isimleri zikredilmiştir.³⁶ Ayrıca *Kitâb fî Şevâzi'l-Kırâât*, *El-Kitâbü'l-Kebîr*, *Kitâb fî'l-Kur'an*³⁷ ve *Kitâb fî't-Tefsîr* isimlerini kullanan kaynaklar da söz konusudur. Kutrub'un tefsirine herhangi bir isim vermediği için bu durum esere değişik isimlerin

âlimi de onun hocalarından saymaktadır. Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, 796; Lakrız, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih dirâse ve tahkîk*, 39.

³² Lakrız, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih dirâse ve tahkîk*, 36-41.

³³ Lakrız, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih dirâse ve tahkîk*, 47-52.

³⁴ Kutrub'un eserleri için bk. Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 77; Ali b. Yusuf İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât* (Kahire: Dârü'l-Fıkr, 1982), 3/220; Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1990), 4/312; Selâhaddin Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâût - Mustafa el-Arnâût (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-'Arabî, 2000), 5/14; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/243; Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Salih b. Muhammed el-Huzzî (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1997), 28; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 3/33; Hayrüddin b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyi'n, 2002), 7/95; Lakrız, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih dirâse ve tahkîk*, 53-64.

³⁵ Bu eser, Muhammed Lakrız tarafından doktora tezi çerçevesinde tahkik edilmiştir; (Batna Üniversitesi, Sosyal ve İslamî İlimler Fakültesi, 2016).

³⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2647; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/243.

³⁷ Müfeddal b. Muhammed et-Tenûhî, *Târîhu'l-'ulemâ'i'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve gayrihim*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru Hecer, 1992), 83; Yağmûrî, *Nûrû'l-kabes el-muhtasar mine'l-Muktebes*, 174.

verilmesine neden olmuş olabilir. Muhtemelen âlimler, tefsirin hacmini veya muhtevasını göz önünde bulundurarak bir isim vermeye çalışmışlardır. Kutrub'un tefsiri için farklı isimlerin zikredilmesi, onun tefsir sahasında birden fazla eser yazdığı zannına sebebiyet vermiş olabilir. Muhammed Lakrîz'in de ifade ettiği gibi bu isimlerin hepsi, aynı tefsir için kullanılmış olmalıdır.³⁸

Kur'an'ı filolojik olarak tefsir eden ilk âlimlerden biri Kutrub'dur. Hatta Hatîb el-Bağdâdî'nin (v. 463/1071) nakline göre İbn Dürüstevayh (v. 347/958), Kutrub'u bu alanda eser telif eden ikinci âlim olarak kabul etmiştir. Ona göre bu alanda ilk telifte bulunan, Kutrub'un hocası Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'dır.³⁹

Kutrub, *Me'âni'l-Kur'an* adlı eserini bilinen tefsirlerden çok farklı bir tarzda kaleme almıştır. Zira müfessirler, genellikle tefsir edecekleri ayeti/ayetleri ele almakta ve söz konusu ayetler hakkında konu ayrımı yapmadan yorumlarını zikretmekte ve ardından diğer ayetlerin tefsirine geçmektedirler. Kutrub ise bir nevi konulu tefsir mahiyetinde bir çalışma yapmıştır. Nitekim o, bir surenin tefsirine geçmeden önce ilgili surenin kelimelerine dair nakledilen mütevâtir ve şâz kıraatleri "... Suresinin Kıraatleri" başlığında zikretmekte, verdiği kıraatlerin kârielerini belirtmekte ve mezkûr kıraatlerle alakalı gerekli gördüğü dilsel açıklamalara yer vermektedir. Kutrub, ardından söz konusu surede geçen garib kelime ve ifadeleri "... Suresinin Lügat ve Garibleri" veya "... Suresinin Lügat, Garib ve Masdarları (Kaynakları)"⁴⁰ başlıkları altında irdelemektedir. O, son olarak ilgili surede geçen ve i'râbı müşkil olan cümleleri "... Suresinin İ'râbı Müşkil Olan..."⁴¹ başlığında değerlendirmektedir.

Kutrub'un tefsirinde kullandığı diğer başlıklar ise şunlardır: "Vakıf ve Şekilleri", "İbtidâ ve Şekilleri", "Hemzenin Hükümleri", "İmâlenin Hükümleri", "Kur'an'da Haberi Terk Edilen (Hazfedilen) veya Tehir Edilen (Mübtedâ veya Nâsîh)", "İzâfe 'Yâ'ları", "Cevâbî 'Fâ' Hakkında", "Tekid 'Lâm'ı", "Cezâ (Şart) Harfleri" ve "Yemin Cevabı".⁴²

2. *El-Ezme ve Telbiyetü'l-Câhiliyye*⁴³

3. *El-Ezdâd*⁴⁴

4. *El-Fark fi'l-Lüga*⁴⁵

5. *El-Müsellesât fi'l-Lüga*⁴⁶

Kutrub'un günümüze ulaşmayan eserlerinin isimleri ise şu şekilde zikredilmektedir:

6. *El-İştikâk*

³⁸ Lakrîz, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih dirâse ve tahkîk*, 78-89.

³⁹ Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 14/392.

⁴⁰ Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân*, 282, 488.

⁴¹ Yusuf suresinde ise bu konu için şu başlığı kullanmayı tercih etmiştir: "Yusuf Suresinin İ'râbının Tefsiri". Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân*, 753.

⁴² Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân*, 196, 227, 401, 408, 428, 432, 438, 700, 717.

⁴³ Eser, Hâtîm Salih ed-Dâmin tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir; (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1985).

⁴⁴ Eser, Hannâ Haddâd tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir; (Riyad: Dârü'l-'Ulûm 1984). Eserle ilgili geniş bilgi için bk. Mustafa Öncü, "İlk Dönem Dilcilerden Kutrub'un 'Kitâbu'l-Ezdâd' Adlı Eseri Perspektifinde Arapçada Ezdâd Olgusu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2013), 295-339.

⁴⁵ Eser, Halil İbrahim el-'Atıyye ve Ramazan Abdüttevâb tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. (b.y.: Mektebetü's-Sikâfeti'd-Dîniyye, ts.).

⁴⁶ Eser, Rıza es-Süveysî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir; (Tunus: y.y., 1978).

7. *El-Asvât*⁴⁷
8. *El-Envâ*
9. *Halku'l-İnsan*
10. *Halku'l-Feres*
11. *Er-Red 'ala'l-Mülhidîn fi Müteşâbihi'l-Kur'an*
12. *Es-Sıfât*
13. *El-İlel fi'n-Nahv*
14. *Garîbü'l-Hadîs*
15. *Fe'ale ve Ef'ale*
16. *En-Nevâdir*
17. *El-Mecâz min Kelâmi'l-Arab*
18. *El-Hemz*
19. *El-Kavâfî*
20. *El-Musannefü'l-Garîb fi'l-Lüga*⁴⁸
21. *Es-Semer*
22. *El-Ef'âl ve'l-Esmâ*
23. *Zikru Esmâ'i'l-Esed ve Sıfâtih*
24. *El-Cemâhîr*⁴⁹

2. Kutrub'un Kiraat Anlayışı

Kutrub, izah edilmesi gereken kiraatler hakkında gereken bilgileri vermekte, anlaşılabilir kiraatleri ise belirtmekle yetinmektedir. Kiraatlerle ilgili izahlarını bazen kiraatin hemen ardından, bazen de kiraatlerini belirttiği ayetin sonunda toplu olarak yapan Kutrub, aynı kiraat farklı ayetlerde tekrarlandığında kiraatin gerekçesini özetle yinelemekte veya bir önceki geniş izahlara yönlendirmektedir.⁵⁰

Kutrub, kiraatlerin kâriyelerini genellikle zikretmekte, bazen zikrettiği kiraatin kârisi hakkında ihtilaf olduğuna işaret etmekte, zaman zaman bir kârinin farklı kiraatlerine yer vermektedir. Kimi zaman o, bazı kiraatleri Hz. Peygamber'e nispet etmektedir. Onun Hz. Peygamber'e nispet ettiği kiraatlerin bir kısmı, şâzdir.⁵¹ Kutrub, ne kiraatlerin senedlerine yer vermekte ne de onları bu açıdan değerlendirmektedir.

Genellikle Mushaf yazısına uygun olmayan kiraatleri en sona bırakan Kutrub, çoğu zaman bu kiraatlerin Mushaf hattına uymadığını, kiraatlerin Mushaf hattına uyumlu olmasının gerekli olduğunu söylemekte, hatta zaman zaman "Bu kiraat, güzeldir/kıyasîdir; ancak Kitab'a (Mushaf'a) aykırıdır." ifadesini kullanarak bu konuyu vurgulamaktadır. Öte

⁴⁷ Kutrub'un *el-Fark fi'l-Lüga* adlı eserinin bir başlığı *el-Asvât*'tır. Muhtemelen *el-Asvât*, müstakil bir kitap değil; *el-Fark fi'l-Lüga* kitabının bir bölümdür. Muhammed b. el-Müstenîr Kutrub, *el-Fark fi'l-Lüga*, thk. Halil İbrahim el-Atıyye - Ramazan Abdüttevâb (b.y.: Mektebetü's-Sikâfeti'd-Dîniyye, ts.), 156.

⁴⁸ Muharrem Çelebi, "Kutrub", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/495.

⁴⁹ Lakrîz, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih dirâse ve tahkîk*, 53-63. Kutrub'un hayatı ve eserleriyle ilgili ayrıca bk. Esat Özcan, "Kutrub'un 'Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih' Adlı Eseri Bağlamında Kur'ân'daki Edatların Anlamı", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (dergiabant)* 8/2 (Güz 2020), 381-386.

⁵⁰ Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, 240, 476, 517, 619.

⁵¹ Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, 238, 248, 763.

yandan o, kıraatlerin tabi olunması gereken bir sünnet olduğunu, bu konunun temelini naklin teşkil ettiğini söylemektedir.⁵²

Kutrub, kıraatlerle ilgili değerlendirmelerini tamamen dil üzerinden yapmakta, dile uygun bulmadığı mütevâtir kıraatlerin bile şâz olduğunu söylemekte⁵³ ve onları tenkit etmekten geri durmamaktadır. Ancak o, Zemaşerî (v. 538/1144) gibi söz konusu okuyuşun hatalı olduğunu ve Kur'an'ı bu şekilde okumanın caiz olmadığını söyleyecek kadar aşırı gitmemektedir.⁵⁴ Kutrub'un, kıraatlerin senedine ve Mushaf yazısına çağdaşı olan diğer dilcilerden daha fazla önem verdiğini söylenebilir. Zira söz konusu dönemde Kutrub dışında filolojik tefsir yazan birçok âlim, kıraatleri ictihadî gördükleri ve Mushaf hattına itibar etmedikleri gerekçeleriyle tenkid edilmişlerdir.⁵⁵ Kutrub, dile dayanarak bazı Kur'an kelimeleri için farklı vecihler zikretmekte ve bunların sahih/doğru/güzel olduğunu ifade etmekte; ancak bunların kıraat olarak nakledilmediğini, bunun için Kur'an'ın bu şekilde okunamayacağını belirtmektedir.⁵⁶

Kutrub, kıraatler için dilsel açıklamalar yapmakta ve onların dile aykırı olmadığını ispatlamaya çalışmakta; ancak dile uygunluğu gerekçe göstererek bazı kıraatleri tercih etmektedir. O, tercihlerini ahsen, akyes, aheb ileynâ vb. ifadelerle yapmakta, tercih etmediği kıraatleri ise şâz, mergûb anhâ, kabîh vb. tabirlerle ortaya koymaktadır. Kutrub, bu tercihlerini lûgat, sarf, nahiv ve belagat ilimlerine göre yapmaktadır.⁵⁷

2.1. Lûgate Göre Tercih Yapması

Kutrub, kıraatleri dil açısından değerlendirmeye tabi tutarken birçok kıraati lûgat açısından tercih etmektedir.

1. *“İman edenlerle karşılaştıkları zaman, ‘İman ettik.’ derler. Şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında ise ‘Biz sizinleyiz. Onlarla dalga geçiyoruz.’ derler.”*⁵⁸

Kutrub, bu ayetteki kıraatleri belirtirken “مُسْتَهْزِءُونَ”, kelimesinin Ebû Cafer (v. 130/748),⁵⁹ Şeybe (v. 130/747-748)⁶⁰ ve Nâfi' (v. 169/785)⁶¹ tarafından “مُسْتَهْزِءُونَ” şeklinde, hemzesiz okunduğunu ve bu kıraatin buna benzer birçok kelimedede icra edildiğini; ancak İbn Abbas (v. 68/687-688) ve birçok kurrâ, hemzeyle kıraatte bulduklarını,⁶² kendisinin de bu okuma tarzını caiz gördüğünü belirterek kıraat tercihinin lûgate göre yapmaktadır.

⁵² Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, 386.

⁵³ Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, 220, 235.

⁵⁴ Mahmûd b. Ömer ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki't-tenzîl* (Beirut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.), 2/68-70.

⁵⁵ Temel, *Dil Bilimsel Tefsirlerde Kıraatlere Yaklaşım*, 52-63.

⁵⁶ Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, 271, 432, 452.

⁵⁷ Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, 246, 270-271, 286, 414.

⁵⁸ Bakara 2/14. Çalışmada başvurulan ayetlerin mealleri DİB mealinden istifadeyle verilmiştir. Bk. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâli* (Ankara: DİB Yayınları, 2009).

⁵⁹ Medine kıraat imamı olan Ebû Cafer, on kıraat imamlarındandır. Hayatı hakkında bk. Tayyar Altıkulaç, “Ebû Ca'fer el-Kârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/116.

⁶⁰ Medine kıraat âlimlerindendir. Yedi kıraat imamlarından Nâfi' ve başka birçok öğrenci yetiştirmiştir. Hayatı hakkında bk. Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'i'l-kibâr 'ale't-tabakât ve'l-a'sâr* (b.y.: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 44-45.

⁶¹ Medine kıraat imamı olan Nâfi', yedi kıraat imamlarındandır. Hayatı hakkında bk. Tayyar Altıkulaç, “Nâfi' b. Abdurrahman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/287-289.

⁶² İlgili kıraatler ve kâripleri için bk. Abdül'âl Sâlim Mükerrrem - Ahmed Muhtar Ömer, *Mu'cemü'l-kırâ'âti'l-Kur'âniyye* (Kuveyt: Câmî'atü'l-Kuveyt, 1988), 1/28.

Kutrub Ebû Cafer'in, kiraatinin "اسْتَهْرَى" fiilini "اسْتَهْرَى" şeklinde telaffuz eden lehçeye uygun olduğunu; Kureyş, Kinâne ve Esed dâhil birçok Arap kabilesinin hemzeleri okumadıklarını söylediğini ifade etmektedir.⁶³ Şuna dikkat etmemiz gerekir ki kaynaklara göre Nâfi', sadece "الصَّابِئِينَ"⁶⁴ kelimesini hemzesiz (الصَّابِئِينَ) okumuştur.⁶⁵

2. "Kim benim gösterdiğim yolu takip ederse, onların herhangi bir korkusu yoktur, onlar mahzun olmayacaklardır."⁶⁶

Yukarıdaki ayette bulunan "هُدَايَ" ifadesi, bu şekilde ve şâz bir kiraatte "هُدَايَ" olarak, elifsiz ve şeddeli bir yâ ile okunmuştur.⁶⁷ Kutrub, Hasan (el-Basrî)'in (v. 110/728)⁶⁸ bu ifadeyi "هُدَايَ" şeklinde okuduğunu ve bu kiraatin daha güzel olduğunu söylemektedir. Ardından o, Abdullah b. Ebû İshak'ın (v. 117/735)⁶⁹ ikinci kiraate göre okuduğunu ve Yunus (b. Habib)'un (v. 182/798) iddiasına göre maksûr isimlerin tamamının, üst bölge (أهل العالية),⁷⁰ Hüzeyl ve Fezâre kabilelerine mensup bazılarınca bu şekilde telaffuz edildiğini belirtmektedir. Ayrıca Kutrub, ikil (müsennâ) kelimenin bu şekilde telaffuz edilemeyeceğini; aksi takdirde merfû mu, yoksa mansûb veya mecrûr mu olduğunun anlaşılmayacağını⁷¹ ifade etmektedir.⁷² Görüldüğü gibi Kutrub, mütekellim yâ'sına muzâf olan maksûr isimlerin kiraatleriyle ilgili tercihini, yine lügate göre yapmaktadır.

3. "Yaratıcınıza tövbe edin."⁷³

Kutrub, bu ayetin kiraatleriyle ilgili tahlillerde bulunurken "بَارِكُمْ" ifadesindeki kiraat tercihini de aynı şekilde lügate göre yapmaktadır. Nitekim o, söz konusu kelimenin Ebû 'Amr⁷⁴ tarafından yâ ve hafif bir kesra (ihtilâs) ile okunduğunu ve hemzeyle okumanın daha iyi olduğunu, çünkü "بِرَأِ اللَّهِ الْخَلْقَ يَبْرُؤُهُمْ بَرَاءً" den geldiğini ifade etmektedir.⁷⁵ Şunu belirtmemiz gerekir ki Kutrub'un Ebû 'Amr'e nispet ettiği kiraate dair herhangi bir bilgiye

⁶³ Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, 286.

⁶⁴ Bakara 2/62; Hac 22/17.

⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâ'âtî'l-aşr*, 1/397.

⁶⁶ Bakara 2/38.

⁶⁷ İlgili kiraatler ve kâripleri için bk. Sâlim Mükerrrem - Muhtar Ömer, *Mu'cemü'l-kirâ'âtî'l-Kur'âniyye*, 1/49.

⁶⁸ Züht ve takvasıyla meşhur olan Hasan el-Basrî; tefsir, kiraat, hadis ve fıkıh âlimidir. Yedi kiraat imamlarından Ebû 'Amr (v. 154/771) ve başka birçok talebe yetiştirmiştir. Hayatı hakkında bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Hasan-ı Basrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/305-307.

⁶⁹ Basra kiraat âlimlerindedir. Yedi kiraat imamlarından Ebû 'Amr ve başka birçok talebe yetiştirmiştir. Hayatı hakkında bk. Hulusi Kılıç, "İbn Ebû İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/435.

⁷⁰ "أهل العالية" ifadesiyle Necd'in üst kısımlarından Tihâme'ye ve oradan da Mekke'nin arka taraflarına kadarki bölgelerde ikamet eden Araplar kastedilmektedir. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, "alv", 1314.

⁷¹ Örneğin ikil (müsennâ) olan "قلمان" kelimesi, mütekellim yâ'sına muzâf olduğunda nûn'u hafzedilir ve "قلماي" olur. Bunun elifi düşürülüp yâ'sı şeddeli yapılırsa o zaman "قلمى" şeklinde olur ki mansûb ve mecrûr durumlarda da böyledir. Oysa maksûr isimlerde böyle bir sorun söz konusu değildir. Zira bu isimlerin i'râbı harflerle değil; takdiri/varsayılan hareketlerdir. Bk. Muhammed b. Abdullah İbn Mâlik, *Teshîlü'l-fevâ'id ve tekmilü'l-makâsid*, thk. Muhammed Kâmil Berekât (b.y.: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1967), 11-12.

⁷² Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, 244.

⁷³ Bakara 2/54.

⁷⁴ Basra kiraat imamı olan Ebû 'Amr, yedi kiraat imamlarındandır. Hayatı hakkında bk. Tayyar Altıkulaç, "Ebû Amr b. Alâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/94-96.

⁷⁵ Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, 247.

ulaşamadık. Ulaşabildiğimiz kaynaklara göre Ebû 'Amr, söz konusu ifadeyi sakin veya hafif kesralı bir hemze ile okumuştur.⁷⁶

2.2. Sarf Kaidelerine Göre Tercih Yapması

Kutrub, kıraat tercihlerinin çoğunu sarf kurallarına göre yapmaktadır.

1. *وَيَايَ فَارْهُبُونَ* "Yalnız benden korkun."⁷⁷

Sarf kaidesine göre iki sakin harf yan yana bulunmaz; ancak med (uzatma) harfi ile şeddeli bir harf art arda gelebilir.⁷⁸ Kutrub, yukarıdaki ayette yer alan "وَيَايَ"nin "وَيَايَ" şeklinde de okunduğunu;⁷⁹ ancak iki sakin harfin yan yana bulunmasından dolayı bu kıraatin şâz olduğunu söylemektedir. Kutrub, yukarıda temas ettiğimiz sarf kuralını delil göstererek birinci kıraati tercih etmektedir.⁸⁰

2. *فَمَنْ أَضْطَرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِيْمَ عَلَيْهِ* "Kim mecbur olur da istismarda bulunmadan ve zaruret miktarını aşmadan (yemek zorunda kalırsa), onun için günah yoktur."⁸¹

Yukarıdaki ayette bulunan ifti'âl babından olan "أَضْطَرَّ" fiilinin aslı, "أَضْطَرَّرَ" dir. Bu fiilde yan yana bulunan birinci râ harfini sakin yapıp sonraki râ'ya idgam etmek, sarf kaidesi gereğidir.⁸² İdgam yapılırken birinci râ'nın hareketi, düşürülebildiği gibi önceki tâ harfine de aktarılabilir. Birincisine göre fiil, idgamdan sonra "أَضْطَرَّ", ikincisinde ise "أَضْطَرَّرَ" olur.⁸³ Kutrub, söz konusu ayetin her iki şekilde de okunduğunu,⁸⁴ ancak tâ'nın zammeli olduğu birinci kıraatin kıyasa daha uygun olduğunu ve bu yüzden bunu tercih ettiğini söyleyerek sarf kaidesine göre tercih yaptığını işaret etmektedir.⁸⁵

3. *وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنشَآتُ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَمِ* "Denizde yol alan dağlar kadar gemiler (de) onundur."⁸⁶

Sarf kaidesine göre tenvin alan zammeli ve kesralı pozisyonda bulunan mankûs ismin sonundaki yâ harfi düşmektedir.⁸⁷ Kutrub, bu ayetteki "الْجَوَارِ" vb. el takısı olan mankûs isimlerde, el takısının yâ'nın hazfedilmesine neden olan tenvini düşürdüğünü, dolayısıyla yâ harfinin yazılması ve onun üzerine vakıf yapılması gerektiğini söylemektedir. Ardından o, yâ harfini düşürüp kendisinden önceki harfe vakfedenlerin de bulunduğunu;⁸⁸ ancak dile uygun ve kendi tercihinin, birincisi olduğunu ifade ederek seçimini yine sarf

⁷⁶ Ahmed b. Musa İbn Mücâhid, *es-Sab'a fi'l-kıra'ât*, thk. Şevkî Dayf (b.y.: Dârü'l-Me'ârif, 1400/1979-1980), 155-156; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Me'âni'l-kıra'ât* (b.y.: Merkezü'l-Buhûs, 1991), 1/150-151; Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *el-Hucce fi'l-kıra'âti's-seb'*, thk. Abdülâl Salim Mükerrrem (Beyrut: Dârü's-Şurûk, ts.), 77-78.

⁷⁷ Bakara 2/40.

⁷⁸ Ya'îş b. Ali İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 2/210.

⁷⁹ İlgili kıraatler ve kâripleri için bk. Sâlim Mükerrrem - Muhtar Ömer, *Mu'cemü'l-kırâ'âti'l-Kur'âniyye*, 1/52.

⁸⁰ Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, 246.

⁸¹ Bakara 2/173.

⁸² Abdülhak b. Abdülhannân el-Câvî, *Tedricü'l-edânî ilâ kırâati Şerhi's-Sa'd li't-Teftâzânî* (b.y.: Dâru İhyâ'i'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 107.

⁸³ Halid b. Abdullah el-Ezherî, *Şerhu't-tasrîh 'ale't-Tavzîh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1/440.

⁸⁴ İlgili kıraatler ve kâripleri için bk. Sâlim Mükerrrem - Muhtar Ömer, *Mu'cemü'l-kırâ'âti'l-Kur'âniyye*, 1/136.

⁸⁵ Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, 261.

⁸⁶ Rahmân 55/24.

⁸⁷ Mankûs, sonu yâ ile biten ve yâ'dan önceki harfin kesralı olduğu isimlerdir. Abdullah b. Yusuf İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: y.y., 1383/1963-1964), 56.

⁸⁸ İlgili kıraatler ve kâripleri için bk. Sâlim Mükerrrem - Muhtar Ömer, *Mu'cemü'l-kırâ'âti'l-Kur'âniyye*, 7/48-49.

kuralına göre yapmaktadır.⁸⁹ Öte yandan fiillerin sonunda bulunan yâ harflerinin de yazılması ve bunun üzerine vakıf yapılması gerektiğini; çünkü yâ'nın düşmesine neden olan tenvinin fiillerde söz konusu olmadığını söylemekte olan Kutrub, *يَوْمَ يَأْتُ لَا تَكَلِّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ*, "O gün vaki olduğunda Allah'ın izni olmadan hiç kimse sesini çıkaramaz. Onların bir kısmı mutlu, bir kısmı ise mutsuz olurlar."⁹⁰ vb. birkaç ayeti delil göstermektedir. Daha sonra o, Mushaf yazısına uygun olmadığı halde bu fiillerin yâ ile okunduğunu, Âsım'ın (v. 127/745)⁹¹ yâ'sız okumasının şâz⁹² olduğunu söylemektedir.⁹³ Zira söz konusu ayette yer alan "يَأْتُ" vb. birçok fiil, Mushaf'ta yâ'sız yazılmış, Âsım da bunları Mushaf yazısına uygun şekilde okumuştur. Kutrub'un bu değerlendirmesini dikkate aldığımızda Mushaf yazısının ve birçok mütevâtir kıraatin dile uygun olmadığını söylemek zorunda kalırız. Zira Mushaf'ta buna benzer birçok kelime, yâ'sız yazılmış ve yazıya göre vakıf yapılmıştır.⁹⁴ Oysa daha önce de belirttiğimiz gibi Kutrub'un kendisi de kıraatlerin nakle dayandığını ve dile göre doğru olduğu halde Mushaf hattına uymayan vecihlerin caiz olmadığını kaydetmektedir.

2.3. Nahiv Kaidelerine Göre Tercih Yapması

Kutrub, kıraat tercihlerinin bir kısmını nahiv kaidelerine göre yapmaktadır.

1. *وَأَنْفُوا يَوْمًا لَا تَجْرِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَعَةٌ.* "Hiç kimsenin başkası için bir şey edemediği/ödeyemediği ve şefaatinin kabul edilmediği günden sakının."⁹⁵

Kutrub, bu ayette yer alan "يُقْبَلُ" fiilinin "تُقْبَلُ" şeklinde de okunduğunu,⁹⁶ her iki kıraatte de sorun bulunmadığını, dil açısından tâ ile okumanın daha yerinde gibi gözüktüğünü; çünkü nâib-i failin (شَفَاعَةٌ) müennes olduğunu söylemektedir. Ardından o, fiil ile mecazi müennes olan fâil/nâib-i fâil arasına herhangi bir kelime girmediğinde, fiilin daha çok müennes, aksi takdirde müzekker geldiğini söyleyerek "يُقْبَلُ" kıraatini tercih etmektedir. Kutrub, burada nahiv açısından bir değerlendirme yapmakta, sathi bir nazarla "تُقْبَلُ" kıraatinin tercih edilebileceğini; ancak konu iyice tetkik edildiğinde tercihe şayan kıraatin "يُقْبَلُ" olduğunu ortaya çıkacağını ifade ederek nahiv kuralına göre tercih yapmaktadır.⁹⁷

2. *وَأَنَّ مِنَ الْجَبَارَةِ لَمَّا يَنْفَجِرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ.* "Taş vardır ki, içinden ırmaklar fışkırır."⁹⁸

Kutrub, bu ayette bulunan "لَمَّا" ifadesinin şeddeli ve şeddesiz okunduğunu;⁹⁹ şeddesiz kıraate göre "لَمَّا"daki "مَا"nın mevsûle olup "الذي"nin manasını verdiğini ve doğru

⁸⁹ Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, 219.

⁹⁰ Hûd 11/105.

⁹¹ Kûfe kıraat imamı olan Âsım, yedi kıraat imamlarındandır. Günümüzde Müslümanların yaklaşık yüzde 90'ı Kur'ân-ı Kerîm'i Âsım'ın Hafs (v. 180/796) rivayetine göre okumaktadır. Hayatı hakkında bk. Mehmet Ali Sarı, "Âsım b. Behdele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, ts.), 3/475-476.

⁹² Söz konusu kıraat, mütevâtirdir ve birçok kurrâ, bu şekilde okumuştur. Muhtemelen Kutrub, diğer kurrâdan haberdar değildir. Bunun için sadece Âsım'ın ismini zikretmiştir. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*, 2/292.

⁹³ Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, 220-221. İlgili kıraatler ve kâripleri için bk. Sâlim Mükerrrem - Muhtar Ömer, *Mu'cemü'l-kırâ'âti'l-Kur'âniyye*, 3/134.

⁹⁴ Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *İ'râbü'l-kırâ'âti's-seb'* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006), 395.

⁹⁵ Bakara 2/48.

⁹⁶ İlgili kıraatler ve kâripleri için bk. Sâlim Mükerrrem - Muhtar Ömer, *Mu'cemü'l-kırâ'âti'l-Kur'âniyye*, 1/54.

⁹⁷ Kutrub, *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîru müşkili i'râbih*, 414. İlgili kaide için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/38.

⁹⁸ Bakara 2/74.

⁹⁹ İlgili kıraatler ve kâripleri için bk. Sâlim Mükerrrem - Muhtar Ömer, *Mu'cemü'l-kırâ'âti'l-Kur'âniyye*, 1/74.

kıraatin de bu olduğunu söylemektedir.¹⁰⁰ Ayrıca o, şeddeli kıraatte “لَمَّا”nın istisna edati “لَا” anlamında olduğunu, bu kıraatin ancak ayetin başındaki “إِنَّ”nin “إِنْ” şeklinde okunmasıyla doğru olacağını söylemektedir. Öte yandan Kutrub, bu kıraate göre “لَمَّا”nın zâid kabul edilebileceğini, böyle bir kullanımın bulunduğunu; ancak tercih edilmediğini belirtmektedir.¹⁰¹ Görüldüğü gibi Kutrub, burada kıraati nahiv açısından değerlendirmekte, ayetteki “إِنَّ”nin şeddeli olmasından dolayı “لَمَّا” yı şeddeli okumanın doğru olmayacağını belirterek “لَمَّا”nın şeddesiz okunduğu kıraati tercih etmektedir.

3. وَقَالَتِ الْيَهُودُ غَرَبْنَا ابْنَ اللَّهِ. *“Yahudiler, ‘Üzeyr, Allah’ın oğludur.’ dediler.”*¹⁰²

Kutrub, bu ayetin kıraatlerini belirtirken “غَرَبْنَا” isminin tenvinli ve tenvinsiz olarak okunduğunu, tercihe şayan kıraatin tenvinli kıraat olduğunu; çünkü “ابْنُ” kelimesinin zorunlu olarak haber olması gerektiğini ifade ederek¹⁰³ yine nahiv ilmi açısından kıraat tercihinde bulunmaktadır. Ona göre “ابن” kelimesi, özel bir isme (‘alem, künye) muzâf olur ve cümlede ona ihtiyaç yoksa o zaman ondan önceki isim tenvin almayabilir. Mesela “هذا زيد بن عمرو”. Burada “هذا” mübtedâ, “زيد” haber olduğu için “ابن” kelimesi olmadan da cümle hâsıl olur ve anlam ifade eder. Zira “هذا زيد” şeklindeki bir cümle anlamlıdır.¹⁰⁴

2.4. Belagat İlimlerine Göre Tercih Yapması

Kutrub kıraatleri zaman zaman belagat ilimlerine göre tercih etmektedir. Ancak onun bu ilimlerle yaptığı tercihleri lügat, sarf ve nahiv ilimlerine nispeten çok az kalmaktadır.

1. لَا تُضَارَّ وَالِدَةَ بِوَلَدِهَا. *“Hiçbir anne çocuğu sebebiyle zarara uğratılmasın.”*¹⁰⁵

Kutrub, söz konusu ayetin kıraatlerinden bahsederken Ebû ‘Amr’ın “لَا تُضَارَّ” ifadesini, “لَا تُضَارَّ” şeklinde, râ’nın zammesi ile okuduğunu söylemektedir. Kutrub, bu kıraate göre ayetin “Hiçbir anne, çocuğu sebebiyle zarara uğratılmayacaktır.” manasına geldiğini, oysaki çocuğu sebebiyle zarara uğratılan kadınların bulunduğunu ve bunun için ilgili kıraati tercih etmediğini belirtmektedir. Bundan sonra o, haber cümlesinin (لَا تُضَارَّ), inşâ (yasaklama) manasında kullanılmış olabileceğini, bu kullanımın Arapçaya uygun olduğunu ifade etmekte ve konuya uygun şu örnekleri vermektedir: “Allah, falanı uzak eylemez/eylemesin.”, “Allah onu bağışlamaz/bağışlamasın.” “لا يَخْفُرُ اللَّهُ لَهُ”, “لا يُبْعِدُ اللَّهُ فُلَانًا”. Kutrub’un kaydettiği gibi bu iki örnekte de haber sîgası ile inşâî bir mana (dua) kastedilmiştir.¹⁰⁶ Kutrub, daha sonra bu ifadeyi Hasan (el-Basrî)’ın “لَا تُضَارَّ”, İbn Abbas’ın

¹⁰⁰ Bu durumda “لَمَّا”daki lâm harfi, tekit için getirilmiş olur. Bu harfe, nahiv ilminde ibtidâ’iyye ismi verilmektedir. Bk. Hasan b. Kasım el-Murâdî, *el-Cene’d-dânî fi hurûfi’l-me’ânî*, thk. Fahreddin Kabâve - Muhammed Nedîm Fâdil (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1992), 124-133.

¹⁰¹ Kutrub, *Me’ânî’l-Kur’ân ve tefsîru müşkili i’râbih*, 250.

¹⁰² Tevbe 9/30.

¹⁰³ İlgili kıraatler ve kâripleri için bk. Sâlim Mükerrrem - Muhtar Ömer, *Mu’cemü’l-kırâ’âti’l-Kur’âniyye*, 3/14-15.

¹⁰⁴ Kutrub, *Me’ânî’l-Kur’ân ve tefsîru müşkili i’râbih*, 628.

¹⁰⁵ Bakara 2/233.

¹⁰⁶ Me’ânî ilminde cümleler, ihbârî ve inşâî olarak iki kısma ayrılmaktadır. İhbârî cümlelerde haber/bilgi verme söz konusudur. Dolayısıyla bu cümleler için doğru veya yanlış olma ihtimali vardır. İnşâî cümleler ile herhangi bir haber/bilgi verilmemekte; aksine bir eylem/eylemsizlik oluşturulmaya çalışılmaktadır. Emir, yasaklama, temenni vb. cümleler bu gurubu oluşturmaktadır. Her iki cümle çeşidinin belli özellikleri ve sarf edilecekleri ortamları mevzu bahistir. Bk. Mes’ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Muhtasarü’l-me’ânî* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1991), 1/28-31, 130-144.

ise idgamı açarak “لَا تُضَارِرُ” şeklinde yasaklama sığısı ile okuduklarını,¹⁰⁷ iki kıraatin de güzel olduğunu; ancak İbn Abbas’ın kıraatinin Mushaf’a aykırılık teşkil ettiğini söylemektedir.¹⁰⁸ Görüldüğü gibi Kutrub, bu ayetteki kıraatler konusundaki tercihini belagat ilimlerine göre yapmaktadır. Zira cümleleri ihbârî ve inşâî olarak iki kısma ayırmak, belagat ilimlerinden me’ânînin konusudur.¹⁰⁹

2. *لَوْ أَطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَاراً وَلَمَلَيْتَ مِنْهُمْ رُعباً.* “Onları görseydin, mutlaka onlardan yüz çevirip kaçırdın ve gördüklerin yüzünden için korku ile dolardın.”¹¹⁰

Kutrub, bu ayetteki “لَمَلَيْتَ” ifadesinin şeddeli ve şeddesiz okunduğunu,¹¹¹ “كسر”, “قطع” gibi bazı fiillerin, eylemi pekiştirmek ve eylemin çokça yapıldığını belirtmek için, şeddeli yapıldığını; ancak bu ifadede böyle bir durumun söz konusu olmadığını; zira fiilin şeddesiz halinde de pekiştirmenin ve mübalağanın olduğunu söylemektedir.¹¹² Nitekim “Onlardan (gördüklerinden) dolayı korkuyla dolardın.” ifadesinde başlı başına bir mübalağa ve pekiştirme söz konusudur. Kutrub, burada belagat ilimlerinden bed’î ilmine göre kıraat tercihinde bulunmaktadır. Zira Mübalağa sanatı, bed’î ilminin kapsamında değerlendirilmektedir.¹¹³

Sonuç

Kur’an’ın okunuşuyla ilgili nakledilen farklı kıraatler hususunda iki değişik yaklaşım söz konusu olmuştur. Kıraat âlimleri, ilgili kıraatlerin Hz. Peygamber’den doğru bir şekilde aktarılması konusuna eğilmiş ve bunların tespiti için hadis ilminin sened metoduna başvurmuşlardır. Bu âlimlere göre sahih bir senetle nakledilen, Hz. Osman döneminde çoğaltılan Mushaf nüshalarının en az birisine uyan ve bir vecihle de olsa Arapçaya uygun olan kıraatler, Kur’an’ın birer parçasıdır. Sahih bir şekilde nakledilmeyen kıraatler, kabul görmemiş ve bunları Kur’an’ın birer parçası saymanın küfre sebebiyet verdiği belirtilmiştir. Senedi sahih olduğu halde herhangi bir Mushaf nüshasına uymayan kıraatler de şâz addedilmiştir.

Dil üzerinde çalışan Ferrâ, Ahfeş el-Avsat ve Zeccâc gibi âlimler de kıraatlerin tabi olunması gereken bir sünnet olduğunu, dolayısıyla nakle dayandığını belirtmiş ve kıraatlerin Mushaf hattına uygun olması gerektiğini söylemişlerdir. Bu âlimler, kıraatleri dil açısından ele almış ve onların dile uygun olduğunu ispat etmeye çalışmış; ancak kıraatleri incelerken dile uygun bulmadıkları bazı mütevâtir kıraatleri tenkid etmiş ve dile uyumlu gördükleri bir kısım şâz kıraatleri ise benimsemişlerdir. Bu da onların kıraat âlimleri tarafından eleştirilmelerine neden olmuştur.

İlk dilci ve müfessirlerden olan Kutrub, *Me’âni’l-Kur’an* adlı filolojik tefsirinde kıraatlere çok önem vermekte, eserinin üçte birinden fazlasını bu konuya ayırmaktadır. Kutrub, izah edilmesi gereken kıraatler hakkında gereken bilgileri vermekte, anlaşılan kıraatleri ise belirtmekle yetinmektedir. Kutrub kıraatlerin tabi olunması gereken bir

¹⁰⁷ İlgili kıraatler ve kâirileri için bk. Sâlim Mükerrrem - Muhtar Ömer, *Mu’cemü’l-kırâ’âti’l-Kur’âniyye*, 1/178.

¹⁰⁸ Kutrub, *Me’âni’l-Kur’ân*, 270-271.

¹⁰⁹ Ahmed b. İbrahim el-Hâşimî, *Cevâhirü’l-belâga fi’l-me’ânî ve’l-beyân ve’l-bed’î* (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, ts.), 53.

¹¹⁰ Kehf 18/18.

¹¹¹ İlgili kıraatler ve kâirileri için bk. Sâlim Mükerrrem - Muhtar Ömer, *Mu’cemü’l-kırâ’âti’l-Kur’âniyye*, 3/354.

¹¹² Kutrub, *Me’âni’l-Kur’ân*, 847.

¹¹³ Abdurrahman b. Hasan Habenneke, *el-Belâgatü’l-‘Arabiyye* (Dimaşk: Dârü’l-Kalem, 1996), 250-257.

sünnet olduğunu, bu konunun temelini naklin teşkil ettiğini ve Mushaf hattına uymayan şekillere göre Kur'an'ı okumanın caiz olmadığını söylemektedir.

Kutrub kıraatleri dil açısından inceleyerek onların dile uygun olduğunu ispat etmeye çalışmakta ve bunun için Arapların söz ve şiirlerini delil göstermektedir. Kutrub kıraatleri değerlendirirken bazı kıraatleri tercih veya tenkit etmekte, tercih ve tenkitlerini dile göre yapmakta; benimsediği kıraatleri hasen, ahsen, ceyyid, akyes ve ahab ileynâ gibi tabirlerle belirtmekte; doğru bulmadığı kıraatleri ise şâz, mergûb anhâ ve kabîh gibi ifadelerle tenkit etmektedir. Kutrub bu değerlendirme ve tercihlerini tamamen dile göre yapmakta, dolayısıyla mütevâtir bazı kıraatleri şâz olarak tavsif etmekte ve kıraat ilmi açısından şâz olan bir takım kıraatleri ise beğendiğini belirtmektedir. Kutrub ayrıca kıraat olarak nakledilmeyen veya Mushaf hattına uymayan bazı vecihlerin güzel veya kıyâsî olduğunu söylemekte; ancak Mushaf hattına uygun olmadığı için Kur'an olarak kabul edilmeyeceğini ifade etmektedir. Kutrub bu tercihlerini genellikle lügat ve sarf ilimleri çerçevesinde yapmakta, zaman zaman nahiv ilminin kurallarına başvurmakta, az da olsa belagat ilimlerinden de istifade etmektedir.

Kutrub'un bu eseri kıraat, garîbü'l-Kur'an ve i'râbü'l-Kur'an ilimleri açısından çok zengin bir kaynaktır. Temennimiz, makalemizin Kutrub'un söz konusu eserinin bu yönlerinin daha kapsamlı çalışmalarda ele alınmasına vesile olmasıdır.

Kaynakça

- Ahfeş el-Avsat, Said b. Mes'ade. *Me'âni'l-Kur'an*. thk. Hüdâ Mahmud Kurrâga. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1990.
- Altıkulaç, Tayyar. "Ebû Amr b. Alâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/94-96. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Altıkulaç, Tayyar. "Ebû Ca'fer el-Kârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/116. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Altıkulaç, Tayyar. "Nâfi' b. Abdurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/287-289. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer. *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: DİB Yayınları, 17. Basım, 2009.
- Bağdadî, Ahmed b. Ali el-Hatîb. *Târihu Bağdad*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Bennâ, Ahmed b. Muhammed. *İthâfü fuzalâ'i'l-beşer fi'l-kırâ'ât'i'l-erba'ate 'aşer*. thk. Enes Mühre. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2006.
- Birişik, Abdulhamit. *Kıraat İlimi ve Tarihi*. İstanbul: Emin Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nasirunnasir. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001-2002.
- Câvî, Abdülhak b. Abdülhannân. *Tedricü'l-edânî ilâ kırâati Şerhi's-Sa'd li't-Teftâzânî*. b.y.: Dâru İhyâ'i'l-Kütübi'l-'Arabiyye, ts.
- Çelebi, Muharrem. "Kutrub". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/494-495. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Dânî, Osman b. Said. *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırâ'ât'i's-seb'*. 4 Cilt. b.y.: Câmiatü's-Şârika, 2007.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf. *el-Bahrü'l-muhîd*. thk. Sıtkî Muhammed Cemil. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1420/1999-2000.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Salih b. Muhammed el-Huzzî. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ'*. thk. İbrahim es-Sâmerrâî. Zerka: Mektebetü'l-Menâr, 3. Basım, 1985.
- Ezherî, Halid b. Abdullah. *Şerhu't-tasrîh 'ale't-Tavzîh*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Me'âni'l-kırâ'ât*. 3 Cilt. b.y.: Merkezü'l-Buhûs, 1991.

- Ferâhidî, Halil b. Ahmed. *el-Cümel fi'n-nehv*. thk. Fahreddin Kabâve. b.y.: y.y., 5. Basım, 1995.
- Ferrâ, Yahya b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'an*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. 3 Cilt. b.y.: Dârü'l-Mısıryye, ts.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakûb. *el-Kâmûsü'l-muhît*. thk. Komisyon. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 2005.
- Habenneke, Abdurrahman b. Hasan. *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*. 2 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1996.
- Hamevî, Yakût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-üdebâ'*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslamî, 1993.
- Hâşimî, Ahmed b. İbrahim. *Cevâhirü'l-belaga fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- İbn Hâleveyh, Hüseyin b. Ahmed. *el-Hucce fi'l-kıra'âtî's-seb'*. thk. Abdülâl Salim Mükerrerem. Beyrut: Dârü's-Şurûk, 4. Basım, ts.
- İbn Hâleveyh, Hüseyin b. Ahmed. *İ'râbü'l-kırâ'âtî's-seb'*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1990.
- İbn Hişâm, Abdullah b. Yusuf. *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: y.y., 11. Basım, 1383/1963-1964.
- İbn Mâlik, Muhammed b. Abdullah. *Teshîlü'l-fevâ'id ve tekmîlü'l-makâsîd*. thk. Muhammed Kâmil Berekât. b.y.: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1967.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım, 1414/1993-1994.
- İbn Mücâhid, Ahmed b. Musa. *es-Seb'a fi'l-kıra'ât*. thk. Şevkî Dayf. b.y.: Dârü'l-Me'ârif, 2. Basım, 1400/1979-1980.
- İbn Ya'îş, Ya'îş b. Ali. *Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırâ'âtî'l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dıbâ'. b.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed. *Müncidü'l-mukri'in ve mürşidü't-tâlibîn*. b.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. thk. Abdülkadir el-Arnâût - Mahmûd el-Arnâût. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İbnü'l-Kiftî, Ali b. Yusuf. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*. 4 Cilt. Kahire: Dârü'l-Fikr, 1982.
- İbnü'l-Müneyyir, Ahmed b. Muhammed. *el-İntisâf fimâ tedammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl (Keşşâf'in hamışinde)*. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1998.
- İbnü's-Serrâc, Muhammed b. es-Serî. *el-Usûl fi'n-nahv*. thk. Abdülhüseyn el-Fetli. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Kasimî, Cemâleddin Muhammed b. Muhammed Said. *Mehâsinü't-te'vîl*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnü's-Sûd. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997-1998.
- Kattân, Mennâ' b. Halil. *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'an*. b.y.: Mektebetü'l-Me'ârif, 3. Basım, 2000.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifin*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Kılıç, Hulusi. "İbn Ebû İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/435. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Kutrub, Muhammed b. el-Müstenîr. *el-Ezmine ve telbiyetü'l-câhiliyye*. thk. Hâtem Salih ed-Dâmin. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1985.
- Kutrub, Muhammed b. el-Müstenîr. *el-Fark fi'l-luga*. thk. Halil İbrahim el-'Atıyye - Ramazan Abdüttevâb. b.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Kutrub, Muhammed b. el-Müstenîr. *Me'âni'l-Kur'an ve tefsîru müşkili i'râbih*. thk. Muhammed Lakrîz. Cezayir: y.y., 2016.
- Lakrîz, Muhammed. *Me'âni'l-Kur'an ve tefsîru müşkili i'râbih dirâse ve tahkîk*. Cezayir: Batna Üniversitesi, Sosyal ve İslamî İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 2016.
- Murâdî, Hasan b. Kasım. *el-Cene'd-dânî fi hurûfi'l-me'ânî*. thk. Fahreddin Kabâve - Muhammed Nedîm Fâdil. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

- Müslim b. Haccâc en-Nîsâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Öncü, Mustafa. "İlk Dönem Dilcilerden Kutrub'un 'Kitâbu'l-Ezdâd' Adlı Eseri Perspektifinde Arapçada Ezdâd Olgusu". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2013), 295-339.
- Özcan, Esat. "Kutrub'un 'Me'âni'l-Kur'an ve tefsîru müşkili i'râbih' Adlı Eseri Bağlamında Kur'an'daki Edatların Anlamı". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (dergiabant)* 8/2 (Güz 2020), 379-400.
- Râgıb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Egânî*. thk. Abdürrahim Mahmûd. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1952.
- Râgıb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed. *Muhâdarâtü'l-üdebâ'*. 2 Cilt. Beyrut: Şirketü Dârü'l-Erkam, 1420/1999-2000.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-gayb (et-Tefsîrû'l-kebîr)*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, 3. Basım, ts.
- Reşîd Rıza. *el-Menâr (Tefsîrû'l-Kur'ani'l-hakîm)*. 12 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990.
- Safedî, Selâhaddin Halil b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâût - Mustafa el-Arnâût. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-'Arabî, 2000.
- Sâlim Mükerrrem, Abdül'âl - Muhtar Ömer, Ahmed. *Mu'cemü'l-kırâ'âtî'l-Kur'aniyye*. 8 Cilt. Kuveyt: Câmî'atü'l-Kuveyt, 2. Basım, 1988.
- Sarı, Mehmet Ali. "Âsım b. Behdele". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/475-476. Ankara: TDV Yayınları, ts.
- Sîbeveyh, 'Amr b. Osman. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 3. Basım, 1988.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Buğyetü'l-vu'ât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. Sayda: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'an*. 4 Cilt. b.y.: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974.
- Teftâzânî, Mes'ûd b. Ömer. *Muhtasarü'l-me'ânî*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1991.
- Temel, Ali. *Dil Bilimsel Tefsirlerde Kırâatlere Yaklaşım*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Tenûhî, el-Müfeddal b. Muhammed. *Târîhu'l-'ulemâ'î'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve gayrihim*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Kahire: Dâru Hecer, 3. Basım, 1992.
- Yağmûrî, Yusuf b. Ahmed. *Nûrû'l-kabes el-muhtasar mine'l-Muktebes*. thk. Rudolf Zelhaim. Wiesbaden: Franz Baermann Steiner Yayın Evi, 1972.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Hasan-ı Basrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/305-307. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Zeccâc, İbrahim b. es-Serî. *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbüh*. thk. Abdülcélil Abduh Şîlbî. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Ma'rîfetü'l-kurrâ'î'l-kibâr 'ale't-tabakât ve'l-a'sâr*. b.y.: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-'Arabî, 2000.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-'Arabî, 3. Basım, ts.
- Zerkeşî, Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1957.
- Zirikî, Hayrüddin b. Mahmûd. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.
- Zürkânî, Muhammed b. Abdülazim. *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'an*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, ts.